

Primer Althusser: Stališče reprodukcije in očrt polja prava

¹ Recepcija je torej največ pozornosti namenila teoriji ideologije (Močnik, 1999; Žižek, 2000 in Dolar, 1988), sledi ji razmerje znanost-ideologija (Riha, 1985 in Likar), nekaj je bilo rečenega o razmerju med ideologijo in umetnostjo (Močnik in Erjavec, 1988), o razmerju do Hegla (Šešerko, 1986), medtem ko je Althusserjeva misel o politiki (vsaj pri nas) povsem odsotna. Ali ni ta odsotnost (predvsem v 80. letih) še kako simptomatična? Na tem mestu ne mislimo potegniti enačaja med politiko in reprodukcijo, kaj šele med politiko in državo. Naj za zdaj zapišemo, da je polje politike zamejeno tako od ideologije na eni strani kot od znanosti in filozofije na drugi. Politika ima sebi lastno logiko in je tako ne moremo reducirati na katerokoli od ustaljenih althusserjanskih polj. S tem problemom se bomo ukvarjali na kakem drugem mestu.

Navzkrižje althusserjanskega polja ideologije prečita dve glavni poti. Michelle Barrett v svojem članku (1993) dokazuje, da je ideologijo mogoče razumeti kot *reprodukcijo* razrednih razmerij v kapitalizmu in kot *produkcijo* subjektivnosti s pomočjo Freudove znanosti o nezavednem. Recepcija Althusserja pri nas se je tako rekoč v celoti opirala na drugo pot – vstop v ideološko polje skozi vrata ideološkega subjekta, kar lahko označimo kot stališče interpelacije,¹ medtem ko se bom sam osredotočil na drugo pot, to je na stališče reprodukcije. Seveda ideologija obstaja le prek subjektov in za subjekte, a hkrati zahteva vključitev dimenzije praks – recimo zgoščeno – ideologija obstaja le v praksah. Teorija praks in institucij nas pripelje na pot koncipiranja ideologije kot reprodukcije produkcijskih razmerij, ki so konstitutivna za sama produkcijska razmerja. A v trenutku, ko smo se odločili za takšen vstop v polje ideologije, je nastala temeljna zagata. Raziskovalno polje se je nepričakovano razširilo in tako rekoč preobrnilo izhodiščno zastavitev Barrettove. Izkazalo se bo namreč, da nikakor ne moremo potegniti enačaja med ideologijo in reprodukcijo, saj polje reprodukcije subsumira samo ideologijo. Če bi od nas že zahtevali opredelitev izhodišča za vstop v althusserjansko polje ideologije, bi ga postavili v logični začetek (njegove strukturacije polja družbenega), t.j. v *reprodukcijo*. Ni zaman opozoriti, da pravzaprav teoretsko geslo celotne knjige *Sur la reproduction* predstavlja poziv, da se je treba postaviti na *stališče reprodukcije*.

Reprodukcija in prehod v postfordizem

Že Marx je začel misliti reprodukcijo, ki ima velik pomen za samo delovanje kapitalističnega produkcijskega načina. Tako v Kapitalu I naslovi poglavje »enostavna reprodukcija (1961 : 637–652), kjer razdela nekaj osnovnih tez. Reprodukcija je nujen pogoj same produkcije, je ena od ključnih tez tega poglavja. Poleg reprodukcije »stvari« v samem produkcijskem procesu (prehod iz prvega cikla v drugega), pa je pomemben še en poudarek, ki ga Marx sicer ne razvija, a je zelo pomemben za Althusserjevo teorijo. Navedimo Marx (ibid.: 644): »Stalno vzdrževanje in reprodukcija delavskega razreda sta stalni pogoj za reprodukcijo kapitala«. Tako imamo poudarek tudi na strani samega odnosa - kapitalistični produkcijski proces producira in reproducira kapitalistični odnos (sic!) tako na strani kapitala kot na strani delavca (ibid.: 651–652). Vprašanje se ne vrti le okrog reprodukcije stvari, temveč meri na reprodukcijo samega produkcijskega razmerja.² Res je, da Marx misli predvsem znotraj samega kapitalističnega produkcijskega procesa: za svoje lastno preživetje delavci potrebujejo eksistenčni minimum. Torej, gre vsaj za reprodukcijo njihovega golega življenja, ki ga zagotovi minimalna mezda, a v to zgodbo pozneje vstopi še izobrazba, večanje kupne moči delavstva in druge razsežnosti reprodukcije, ki jih zahteva čedalje bolj izpopolnjen produkcijski proces. Ob sferi produkcije tako obstaja sfera reprodukcije. Marx se je na tej točki ustavil, kar Althusser označi kot eno izmed (absolutnih) omejitev Marxove teorije (2006). To je spodbudilo Althusserja, ki je ob tem konceptu razvil zajeten del svoje misli. Pozni kapitalizem namreč temeljno določajo ravno reproduktivni mehanizmi, prav njihova struktura in delovanje zanimata Althusserja skozi njegov celotni opus. V prvem delu prispevka bomo obdelali njegove elemente za splošno teorijo reprodukcije, medtem ko bomo v drugem delu očrtali elemente regionalne teorije reprodukcije, tj. prava.

V očeh Althusserja se produkcija, precizneje produkcijski način v neki družbi (produkcijske sile in produkcijska razmerja), neločljivo povezuje z reprodukcijo. V prvem koraku gre za reprodukcijo produkcijskih razmerij. Slednja je temeljni družbeni proces, ki nenehno vzpostavlja in ohranja temeljna razmerja v kapitalizmu, ki so produkcijska razmerja. Že Marx se je zavedal, da za delovanje kapitalističnega načina produkcije ne zadošča le prazno vrtenje ekonomske mašinerije, produciranje blaga in prilaščanje presežne vrednosti. Perpetuiranje razrednega gospostva in načelo eksploatacije nujno vključuje reprodukcijo. Tako je reprodukcija ključno vprašanje današnje teorije in kot neke opozarja Althusser, bi ignoriranje te teme peljalo tudi v hude politične napake.³

A kaj je pripeljalo Althusserja do ugotovitve, da je Marxovo umevanje omejeno? Ali Althusserjevo odkritje res pomeni preobrnitev razmerja med produkcijo (primarnim, zadnjo instanco) in reprodukcijo (sekundarnim)?⁴ Althusserjev in seveda tudi naš čas se razlikujeta

² Zanimivo interpretacijo ponuja Balibar (1975), ki govori, da za Marxa reprodukcija pomeni celotnost družbene produkcije. Glede reprodukcije odnosa pa Balibar strnjeno zajame bistvo: »Na področju analize reprodukcije, produkcija ni produkcija stvari, ampak produkcija in ohranjanje družbenih odnosov« (1975: 273).

³ Seveda moramo takšna opozorila misliti na ozadju temeljnih predpostavk Althusserja (ki pripada marksistični in v določenem pogledu tudi razsvetljenski tradiciji). Zanj namreč še vedno velja, da je prispevek znanstvene analize (historičnega materializma) mogoče uporabiti tako v ideološkem boju kot v političnih bojih. Tu trčimo na tipično problematiko razmerja med teorijo in prakso, ki je seveda pri Althusserju preobrnjena naokoli. V dotičnem primeru lahko govorimo o razmerju med teoretsko prakso (teorijo) in politično prakso (politiko), ki sta specifični praksi (obstajata še ekonomska in ideološka praksa). Praksa je, kot pravi zgodnji Althusser, proizvodnja, a poleg tega je tudi boj. Za ta uvid se zahvaljujem Zoranu Gajiću. Nikakor ne moremo več govoriti o tem, da obstaja preprost prehod ali prevod med teoretsko prakso in politično prakso, saj praksa naleti na različne zagate. Althusserjanska gesta pa je ravno v raziskovanju različnosti teh praks in mišljenju njihove artikulacije, razhajanj ...

⁴ O tem zanimivo piše že Mišćević (1975). Spomnimo se tudi Althusserjeve famozne teze, da »nikoli ne pride do osamljene ure zadnje instance« (2005:113). To pa še ne pomeni, da lahko, kot to dela postmodernistična interpretacija, kar odpravimo (ekonomsko) produkcijo.

⁵ Glej Wallerstein (1979), Arrighi (1994).

⁶ Tako David Harvey ugotavlja, da je manchesterski tip kapitalizma šele zdaj globalni fenomen in uperja prste proti Indiji in Kitajski.... (2000).²³ Midi je regija v Franciji.

⁷ Nekaj predstavnikov postfordizma je znanih tudi pri nas: Negri, Bologna, Virno ... veliko se jih zbira okoli revije *Multitudes*. Za sintetičen pregled teorij, ki mislijo prehod iz fordizma v postfordizem (postfordisti, regulacionisti in svetovno-sistemske študije), glej Močnik (2006: 127–142).

⁸ Glej Negri in Hardt *Imperij* (2003).

⁹ Ta termin in sam vzpon menedžmenta je že leta 1941 opisal James Burnham v svoji knjigi *The Managerial Revolution* (1973).

od Marxovega. Nedvomno bi se lahko strinjali s številnimi trditvami, da globalizacija ni nič novega, da je svetovni kapitalistični sistem »globalen« že od samega začetka⁵, ali pa da značilnosti manchesterskega tipa industrijskega kapitalizma⁶ sedaj krasijo šanghajske tovarne ... A vendarle razvoj kapitalistične re/produkcije zadobiva nove oblike; narava samega produkcijskega procesa se v razvitem kapitalizmu spreminja, vloga reprodukcije pa prihaja vedno bolj v ospredje. Poskusimo torej skicirati odgovor, ki nam bo pomagal abstrahirati vlogo reprodukcije.

V vedno bolj subtilnem in perfidnem razvoju kapitalizma – nekateri ta sistem danes imenujejo *postfordizem*⁷ ali *kognitivni kapitalizem* – je reprodukcija prevzela ključno vlogo, pravzaprav moramo ob analizi premen v kapitalističnem produkcijskem načinu gledati predvsem inovacije v reprodukciji. Lahko bi rekli celo takole: *medtem ko se je na eni strani produkcija* (industrija, kmetijstvo in še katere od primarnih in sekundarnih panog) »premestila« v nerazvite dele sveta (kjer še lahko poteka realna subsupmcija,⁸) *pa se je v razvitem svetu produkcija 'premestila in zgostila' v sferi reprodukcije*. Razložimo to navidezno paradokso trditev. Sfera reprodukcije je bila (namreč) v Marxovih časih omejena le na »privatno« sfero, kjer si je večji del prebivalstva (to so bili konec 19. stoletja delavci in kmetje, ki pa so bili vpeti v predkapitalistične družbene odnose) izključno in mukoma (lakota, bolezni, zgodnje smrti ...) zagotavljal lastne eksistenčne pogoje. Manj kot pol stoletja pozneje pa je ta sfera postala izjemno pomembno področje za sam produkcijski proces. Ta prehod v »razširjeno« reprodukcijo je omogočila predvsem strukturna sprememba v samem osrčju sistema. Ta sprememba je bilo rojstvo socialne države. Slednjo lahko vidimo kot obrambo pred širjenjem socializma in kot rezultat delavskega razrednega boja na Zahodu, njena institucionalizacija pa je pomenila ureditev kolektivnega razmerja med delom in kapitalom, ki nato traja nekje do 70. letih 20. stoletja. Izboljšale so se delovne razmere, povečala se je kupna moč delavskega razreda: množični producenti so postali množični porabniki. Kar na lepem je postal pomemben prosti čas, vsakdanje življenje ni bilo le preživetje, temveč so to tudi hobiji oziroma interesi, (politični), udejstvovanje in razvedrilo, ki ga je začel kolonizirati kapital. A ta pravljica, zapisana v obliki kolektivne delovne pogodbe, ki jo je pripovedovala otrokom kapitala in dela *država*, ni trajala dolgo.

Že v 70. letih se je z menedžersko revolucijo⁹ – s pohodom neoliberalizma in samoupravljanja – začel spreminjati tudi temeljni odnos med kapitalom in delom. Medtem ko je bil prej ključni odnos ravno lastninski odnos – lastnina nad produkcijskimi sredstvi je tista, ki po Marxu ločuje dva razreda: razred kapitalistov in razred delavcev –, se je zdaj v organizacijo produkcijskega procesa vrnil, celo ključno vrnil, še menedžerski razred, ki upravlja lastnino in dobiček. Poleg vprašanja, kako proizvesti presežno vrednost, se menedžerji ukvarjajo z vprašanjem, kako ustvarjati »še več« že dosežene presežne vrednosti. Zanje torej ni toliko pomembno vprašanje lastništva, a vendarle bijejo boj s kapitalisti (vprašanje delnic ipd.) na eni strani in delavci (stopnje in diverzifikacija eksploatacije) na drugi. S strani kapitala se torej menedžerji sprašujejo, kako oplajati, napihniti vrednost (razvoj kreativnega računovodstva, imperativa finančnega trga, delnic, privatizacija javnih storitev ...) – pravzaprav so

postali novodobni alkimisti, ki proizvajajo vrednost iz »nič«. Na strani dela pa poskušajo iznajti načine, kako izboljšati produkcijski proces (kako skrbeti za čim boljše delovno ozračje, vzdušje, za prijateljske odnose), kako ustvariti logotip produkta, analizirajo krog potrošnikov ... Če poenostavimo: menedžerji maksimizirajo eksploatacijo delavcev, hkrati pa odtegujejo del presežne vrednosti kapitalistom. S tem posegajo v kapitalistično produkcijsko razmerje. Poleg teh sprememb v razrednem gospodstvu (razredni boj kapitalističnega razreda) imamo na delu še strukturne spremembe v samih ekonomskih dejavnostih. Prišlo je do kapitalске »kolonizacije« vsakdanjega življenja in diverzifikacije storitev, ki gre z roko v roki z nenehnim iskanjem (osebne) sreče in možnostjo svobodne izbire, se pravi takšnih in drugačnih ideoloških imperativov, ki prežijo na »domorodce« poznega kapitalizma. Tako njihov boj ni le izključno ekonomski, pač pa se je dodobra razširil tako v politično kot v ideološko sfero.¹⁰

Različne ekonomske teorije bi za ključno pogonsko »silo« razglasile robotizacijo in razvoj novih tehnologij. To pomeni, da stojijo na stališču primata produkcijskih sil in zapadejo v ekonomizem. A če je kje lekcija, ki nam jo je podal Althusser, je ravno v preobrnitvi »humanističnega/ekonomističnega« branja Marxa – torej, gre za branje, ki daje primat produkcijskim razmerjem in ne produkcijskim silam.¹¹ Kot eno ključnih »investicijskih« področij je treba poleg famoznega upravljanja in organiziranja (produkcijskih razmerij in procesa) obravnavati govor¹² oziroma komunikacijo na splošno, ki postaja ključen dejavnik v proizvodnji presežne vrednosti. Nekoč je imel delavec na voljo roke kot ključno dimenzijo pri razpolaganju svoje delovne zmožnosti. Ravno prek svojega fizičnega dela je namreč ustvarjal presežno vrednost. V nasprotju s tem pa današnje delavstvo – »kognitariat« – uporablja predvsem govorno zmožnost, ki se nato uveriži na različne načine. Vsi ti procesi, nove dimezije delovne zmožnosti, so uveriženi v mrežo terciarnega sektorja, ki se že desetletja vzpenja: od najrazličnejših storitev¹³ (pravnih, političnih, ekonomskih, kulturnih) do upravljanja t.i. človeškega in drugega kapitala. Terciarni sektor – sektor storitev – je postal poglobitveni sektor kapitalističnega načina produkcije v razvitem svetu. Seveda ne gre več za produkcijo v klasičnem pomenu besede (industrijski kapital), producirajo se drugačni tipi materiala (seveda je delo še vedno materialno, tudi intelektualno delo rezultira v knjigah, včasih pa celo v revijah). Res pa je, da gre za prevlado finančnega in »storitvenega« kapitala.¹⁴ Medtem ko je Marx govoril o ključni vlogi produkcije, je danes ključno vlogo treba dodeliti reprodukciji.

¹⁰ Svetovnosistemske študije iščejo ob vsakem zatonu cikla – zdaj smo v fazi konca ameriške hegemonije – novo pove-zavo državne organizacije in kapitala, a se morda večja »nevarnost« kot kitajska hegemonija prikazuje Evropska unija. EU kot naddržavna institucija skrbi za nemoten ekonomski proces, hkrati pa zagotavlja prepotrebna varovala za »monitoring« trga dela, kapitala in storitev. EU razvija gromozansko omrežje institucij, kjer potekajo lobistični boji za razdelitev in organizacijo različnih področij. Lahko bi postavili tezo, da je EU prvi globalni projekt menedžerskega razreda.

¹¹ Seveda je Althusserjeva ost namenjena na »hegeljansko« razumevanje zgodovine pri Marxu. Proti enotnosti dvojca produkcijska razmerja in produkcijske sile, kjer sile determinirajo rezultat, se Althusser odloči za primat prakse in za vztrajanje pri konceptu razrednega boja. Ta zastavek seveda odločilno spremeni tako koceptualizacijo teorije politike kot tudi teorije zgodovine.

¹² Za zanimiv pregled govora kot ključnega investicijskega sredstva glej Virno *Slovnica množstva* (2003).

¹³ Med storitve spadajo tako različna »dela«, kot so popravila produktov ali gostinstvo, pa svetovanje, trženje, razvoj, terapije, zabava, tehnike gospodstva, mediji in raziskovanje. Gre za proces transformacije dela, kjer pa ne privolimo v termin »nematerialno« delo, temveč se zavzemamo za drugačen pridevnik, npr. kognitivno ali intelektualno delo.

¹⁴ Seveda je to analizo premene treba vzeti v tendenčnem smislu. Dominantna produkcija na svetu je še vedno industrijska in fordistična (farmaceutska, naftna in vojaška), a v samem produkcijskem procesu v razvoju kapitalizma smo priča tendencam, ki so navrtale klasično teorijo produkcije kot tudi same ekonomske prakse, se pravi razvoju same materialne realnosti, ob katero trči ekonomska teorija.

¹⁵ Seveda so se z državo in pravom ukvarjale nekatere marksistične teorije, a so v glavnem ostale na margini.

Že iz te ekspeditivne in tendenčne analize premen poznega kapitalizma je jasno, da sfera reprodukcije zajema zelo heterogene elemente, ki dodatno zapletajo opredelitev tega področja. Poskušali smo narediti razvidno dejstvo, da je reprodukcija postala zastavek tako ekonomskega kot političnega in ideološkega razrednega boja. A vendarle moramo na tej točki ločiti med dvema temeljnima principoma konstitucije družbenega. Na razredni boj lahko gledamo iz več perspektiv. Če smo poskušali poleg dvojiške sheme »delo in kapital« uvesti še stran menedžmenta, moramo opozoriti na še eno, bolj politično, reproduktivno razsežnost. Razredni boj klasično enačimo z načelom eksploatacije, se pravi načinom prilaščanja presežne vrednosti s strani kapitala. Ta razredni boj pripada sferi produkcije. V nasprotju s tem obstaja tudi drugo načelo, ki so ga marksizmi nemalokrat izključili iz svoje analize in ki ga imenujemo načelo dominacije oziroma gospostva (glej tudi Wolf: v tisku). To načelo dominacije je neločljivo povezano s sfero reprodukcije. Če v zahodnem kapitalizmu obstaja načelo eksploatacije, to ne pomeni, da vladajoči razredi izvajajo simetrično dominacijo nad vladanimi. Načelo dominacije je izjemno kompleksen pojem in zadeva tako analizo ideologij kot državnih aparatov oziroma, kot bi rekel Foucault, oblasti. A vendarle bi se zelo motili, če bi to sfero reprodukcije reducirali na polje političnega. In tu se briljanca Althusserja zopet izkaže: njegova natančna določitev reprodukcije kaže na heterogene mehanizme in načine, kako gospostvo deluje na več področjih.

Tri področja reprodukcije

Althusser razdeli polje reprodukcije na tri ključna področja, in sicer na *državo, ideologijo in pravo* (1995: 85). Tako se mu uspe odmakniti od klasične marksistične topike baze in nadzidave. Pri Marxu in zgodnjem Althusserju nadzidava zadeva dve ravni, pravno-politično (Pravo in Država) in ideološko. Takrat Althusser sicer v to prostorsko metaforo uvede (glej 1975 in 2005) distinkcijo med tema ravnema; pravno-politična nadzidava je namreč učinkovitejša kot ideološka (a tudi slednja ima moč vzvratnega delovanja). Kot pravi samokritično Althusser, je njegova teorija ostala na ravni »deskripcije« (1995: 84).

Iz te samokritike se zdaj Althusser postavi na stališče reprodukcije, kar lahko med drugim imenujemo tudi Althusserjev prelom. Drugič, Althusser podvomi o enotnosti prava in politike. Svojo analizo namreč začne z vprašanjem: Kaj je pravo, kaj je država in kaj je ideologija? Na prvi pogled se zdi, kot da jasna klasifikacija podeljuje tem področjem avtonomijo in da se je Althusser nazadnje ujel v »liberalno« past avtonomije področij, ki naj bi jo sam kritiziral. A to izhodišče, ki začrta in podeljuje relativno avtonomijo vsakemu od teh področij, je vendarle nujno, če se hoče otresti tako prostorske metafore na eni strani kot dozdevne enotnosti področja nadzidave na drugi. Njegov korak je nujen, če hoče prestopiti z ravni deskripcije na nivo teorije. Šele v soočenju dveh teoretsko-ideoloških pozicij, marksistične in liberalne, je bil mogoč njegov prelom. Althusserjeva gesta je usmerjena k omejitvi Marxove pa tudi marksistične teorije, ki ne razvija ne teorije države ne teorije prava.¹⁵ Tako zaradi spremljajočih prevedenih Althusserjevih tekstov v tem zborniku ČKZ kot tudi zaradi podhranjenosti tega področja v althusserjanski teoriji smo se odločili za kratek očrt njegove teorije prava.

Očrt Althusserjeve teorije prava

Ker je veliko Althusserjevih razmišljanj ostalo v njegovih zapiskih, katerih del je bil objavljen šele posthumno, je bilo doslej pravu namenjeno malo pozornosti. Pravo je danes tista ključna družbena vez, ki povezuje našo »civilizirano«, »postmoralno« družbo, vez, na ozadju katere delujejo družbeni procesi in na kateri so urejena družbena razmerja. Po Althusserju je pravo ideološka forma posplošene tržne ekonomije, pravna ideologija pa je tista, ki je konstitutivna razredni buržoazni družbi. Poudarek je seveda na tezi, da je *pravo praksa* (pravne procedure, sklop institucij, ideologije). Althusserju pri raziskovanju reprodukcije nikakor ni šlo izključno za tematizacijo ideologije in *ideološkega subjekta*, marveč tudi za mišljenje subjekta, ki je osrednji element v procesu konstitucije Moderne. Meril je na *pravni subjekt*, ki ga določa buržoazno pravo oziroma pravni sistem z vsem, kar mu pritiče. Gre seveda za temeljno pravno fikcijo, ki je notranja pravu. Althusserju torej ne gre samo za to, da bi bil ključna in končna predpostavka ob razumevanju ideologije *nezavedni subjekt*,¹⁶ ampak mu gre hkrati še za opredelitev drugega subjekta, pravnega subjekta, prek katerega in v katerem se oblikuje posebna družbena vez. Ta družbena vez obarva vse druge ideologije in postane »konsenzualna« in konstitutivna vez moderne družbe.¹⁷ Med mestoma ideološkega in pravnega subjekta ni lahkega prehoda, med njima obstaja razmik, luknja: sta ireduktibilna drug na drugega. Pravna vez ne meri izključno na intersubjektivnost, njena vloga je v izvajanju reprodukcije na makroravni. Seveda gre pri pravu za urejanje medčloveških razmerij, a vendarle gre za neko razširjeno vrsto intersubjektivnosti. Medtem ko lahko ideološki (nezavedni) subjekt analiziramo s pomočjo psihoanalitskega konceptualnega aparata (ideološki mehanizmi zgostitve, premestitve, sekundarna obdelava; identifikacija, transfer, fantazma ...), pa, nasprotno, obdelava pravnega subjekta zahteva drugačno analizo. Pri slednjem imamo opravka z drugačnimi »reproduktivnimi« mehanizmi – s stranjo reprodukcije, ki jo/jih v »zadnji instanci« določa razredni boj (in ne recimo spolna razlika). Katere so torej značilnosti prava, ki pravo šele vzpostavljajo kot avtonomno področje s svojo (notranjo) logiko?

¹⁶ Althusser v razumevanje teorije ideologije vnese ključno dimenzijo nezavednega: ideologija so prakse, prakse, ki pa so za (ideološki) subjekt večinoma nezavedne, nevidne... Čeprav je pravna ideologija po Althusserju konstitutivna samemu pravu, pa je postavitev, izhodišče pravnega subjekta, subjekta, izpostavljeno drugim mehanizmom in drugemu polju, ki je seveda z ideologijo v specifičnem odnosu, kot bomo videli pozneje. Za nekaj več o razmerju prava in subjekta glej tekst Mirta Komela v pričujočem zborniku.

¹⁷ Vsako delovanje (praksa) se samoumevno izvaja na obzorju juridične ideologije, pa četudi je navidezno usmerjeno proti pravu. Althusserjeva gesta je v tem, da pokaže, da tako pravo kot razredni odnosi ne izginejo v fazi socialistične tranzicije.

Značilnosti »buržoaznega prava«

Buržoazno pravo je že v izhodišču *univerzalno pravo*, ki naj bi zajemalo vse, tako družbene prakse kot vse posameznike, ki so subjekti prava. Pozneje postane pravni subjekt tudi korporacija. Tako pogoj za pravni subjekt ni več status fizične osebe. Pravo je obenem *necelo*, saj se človeška (in druga) razmerja nenehno spreminjajo. Tako mora ostati inkluzivno, dojemljivo za nenehne popravke in širjenje na področja, ki niso nujno strogo »človeška«. Na tem mejnem »človeškem« področju delujejo »siva« področja prava, ki obravnavajo tujce, begunce, »ilegalne« imigrante, živali in podobna *bitja*. Na drugi strani pa imamo prisotnost korporacije kot enakovrednega pravnega subjekta. Poleg same univerzalnosti prava velja posebej poudariti še

¹⁸ Zahvala za uvid v osrednjost mehanizma abstrakcije pri pravu gre predavanju Rastka Močnika na *Epistemologiji humanistike in družboslovja* 4.4. 2007 (FF).

¹⁹ Althusser razvija predvsem ekonomsko in ideološko investicijo prava, ki pa ji moramo dodati tudi politično investicijo v golo življenje. Kako se današnja suverena oblast tako prek prava, medicine, tehnologij in oblasti na splošno investira ravno v golo življenje, je odlično tematiziral Agamben (2004). Določitev, kdo je pravni subjekt, se zdi ena osrednjih točk vsakokratne razprave; Agamben to logiko preobrne in gradi svojo teorijo ravno na primeru »vključujoče izključitve«, prek mejnega primera. Današnji imigrant ali begunec sta tako paradigmatksa primera Moderne kot taborišča.

dve značilnosti: formalnost in abstraktnost prava, ki sta hkrati tudi ključni operaciji, ki sta na delu pri pravni praksi.

Prva značilnost je *formalizem* prava: pravo regulira kapitalistična razmerja in zagotavlja *formalni nivo* vseh pogodb. Althusser pokaže na mesto, kjer se vzpostavi univerzalnost buržoaznega prava. Vzpostavi se prek temeljne izključitve, t.j. izključitve produkcijskih odnosov oziroma kot pravi Althusser, se formalizem prava aplicira na določene vsebine, ki so *odsotne iz samega Prava*: »Te vsebine so *produkcijski odnosi in njihovi učinki*« (1995: 90 [glej tudi prevod »Pravo« v pričujočem zborniku]). Ta formalnost se po Althusserju nanaša na naslednji dve točki:

1. Pravo obstaja samo v funkciji obstoječih produkcijskih razmerij.
2. Pravo nima forme Prava, torej sistematične formalnosti, razen če so *produkcijska razmerja*, v funkciji katerih obstaja, v *celoti odsotna iz samega Prava* ... pravo »izraža« produkcijska razmerja

tako, da tega ne omenja znotraj svojega sistema pravil, ampak jih odstranjuje.« (ibid.)

Druga značilnost prava je njegova *abstraktnost*. Znano je, da pravo ni vezano ne na posebno mesto ne na poseben status individua, ki bi mu pripadale določene pravice oziroma privilegiji. Pred zakonom so vsi enaki, vsi individui so enaki in svobodni – v nasprotju s časom fevdalizma, ko je bila neenakost naravno dejstvo. Neenakost je bila prepoznana in institucionalizirana v medosebnih razmerjih – statusih (osebna odvisnost fevdalec–tlačan). V osrčju meščanskega prava stoji abstraktni individuum, ki je iztrgan iz vseh družbenih vezi. Kakšna ironija! Individuum je v pravni imaginarij umeščen kot iztrgan od vsega in ravno prek te vključitve v pravo – kot izoliran abstrakten individuum – postane ta umestitev še kako vpletena v družbeno vez, lahko bi rekli, da gre za določajočo umeščenost. V ozadju je seveda liberalno-ideološko umevanje družbe, ki naj bi bila sestavljena iz atomiziranih individuumov. Le-ta se potem lahko preslika v pravno konstrukcijo. Buržoazno pravo pa postane univerzalno v trenutku, ko imamo v »sistemu« (univerzalno) pravno osebo, ki nastopa kot svoboden subjekt, ki je zmožen sklepati (enakopravno) pogodbe. To je ta famozna enakost pred zakonom! In seveda je v tem pogledu glavna kvaliteta prava kakopak sama abstrakcija:

»Videli smo, da formalnost in univerzalnost nista mogoči razen pod pogojem, da je pravo abstraktno, kar pomeni, da dejansko *abstrahira* vso vsebino, in da je ta abstrakcija celotne vsebine *konkreten* pogoj učinkovitosti prava nad svojo vsebino, na isto vsebino, ki jo nujno abstrahira.« (1995: 201 [glej prevod v pričujočem zborniku »Ponovno o pravu...«])

Kot pravi Althusser, je vsaka abstrakcija določena. In sicer abstraktnost prava v naših družbah določajo kapitalistična produkcijska razmerja – ravno tista razmerja, ki so odsotna iz samega prava! Konkretno pa se problem vrti okoli (vprašanja) temeljne *ločitve*,¹⁸ ki jo pravo uspešno maskira (za silo jo poimenujmo slepa pega prava). Lahko bi rekli: pravo je univerzalno in nevtravno, enako za vse, ki jih zadeva. A z izključitvijo načela eksploatacije, ki je glavna podstat produkcijskih razmerij, seveda pravo izključi neko neenakost, jo prikrije. Konkretno to pomeni, da je ločitev na delavca in na kapitalista »nevidna« in ravno pravo je tisto, ki ureja ta odnos; ureja ga tako, da ga izključuje. Pred zakonom so namreč vsi enaki, svobodno sklepanje pogodb vseh udeležencev je zagotovljeno, seveda vseh, ki so tretirani kot pravni subjekti,¹⁹

Na tem mestu si bomo dovolili manjšo rektifikacijo Althusserjeve teze. Seveda so produkcijska razmerja še vedno odsotna iz samega prava, a, kot smo ugotovili zgoraj, današnja *ločitev* (razmerje med delom in kapitalom) ni več tista, ki naddoloča (re)produkcijski način poznega kapitalizma. Glavna ločitev [*Trennung*] poteka po drugi črti in v postfordizmu slednje ne pomeni več lastništva nad produkcijskimi sredstvi, temveč njihovo upravljanje. Z drugimi besedami, menedžerska revolucija, ki se je zgodila v 70. letih 20. stoletja, je imela dolgoročne učinke tako na sam produkcijski način kot tudi na pravo ter ideološke in politične prakse. Zanimivo interpretacijo menedžerskega vzpona in tipa fleksibilne osebnosti (fleksibilnega kapitalizma) je podal Brian Holmes (2005). Če malce poenostavimo Holmesov argument, lahko rečemo, da je menedžerska revolucija nastala kot odgovor na maj 1968. Spomnimo se ključnih zahtev iz tistih časov: zahteva po odpravi rigidnih hierarhij, demokratizaciji podjetij in večji fleksibilnosti samega delovnega procesa. Te zahteve so bile po svoje – »znotraj« kapitalizma – uslišane: kritika je bila kooptirana, ekonomski sistem je postal fleksibilnejši.²⁰ Na neki makroravni je prišlo do premika od koncentracije kapitala (lastništva) k razdrobljenosti (*subtracting, outsourcing*),²¹ od sfere produkcije (selitev proizvodnje v Tretji svet) k čedalje večji vlogi *vođenja podjetja* (tehnike vladanja oziroma uvedba novih odnosov v podjetju: družinskost, pozitivno mišljenje, evalvacije ...) in k *sferi cirkulacije* (logistika, plasiranje blaga, analiza potrošnikov ...).

A medtem ko so se te strukturne spremembe začele na Zahodu v 70. letih, bi lahko rekli, da so se v socialističnem taboru dogajale že prej. Socialistične države namreč niso poznale zasebne lastnine, saj so imele državno in družbeno lastnino. Kje je torej potekal boj, če ni bilo ne ločitve (delo in kapital v klasičnem pomenu besede) ne zasebne lastnine? Res je, da delavci niso imeli v rokah lastnih proizvodjalnih sredstev, a prav tako jih ni imela partija. V socialističnih državah je prišlo do »premestitve« temeljne ločitve in razrednega boja: upravljanje lastnine so začeli prakticirati že dolgo pred Zahodom. Ključna točka je bila torej upravljanje in organiziranje tega upravljanja. In kdo ve, ali se niso menedžerji učili ravno od tehokratov?!

Kaj nam ta ločitev pove za razredni boj v socializmu? Omejimo se na primer Jugoslavije, kjer se je boj dogajal v vladajočem razredu (slednjega ne moremo označiti za kapitalistični razred), konkretno je razredni boj potekal med tehokrati (znanstvena inteligenca, tehnični kadri ...) in birokrati (partijska nomenklatura).²² Glavni spopad ni potekal – kot nas poskušajo prepričati novodobni tehniki vladanja in revizije – na ravni partija in disidenti (disidenti kot reprezentant slovenskega naroda in nacionalne biti), temveč je potekal na ravni politično-ekonomskih elit, torej takratnega vladajočega razreda.²³ Pravzaprav bi lahko rekli, da danes na svetovni ravni vlada podobna situacija. Tehokrati, z drugim terminom, menedžerji, se borijo proti birokratom (politikom-upravljavcem, vsi hočejo postati dobri menedžerji!) in proti lastnikom kapitala – kapitalistom: priča smo kapitalističnemu razrednemu boju.²⁴ Do

²⁰ V nasprotju z Negrijem in Hardtom je ta interpretacija »pesimistična«, češ, da je kritika kooptirana – Holmes predstavlja le hrbtno stran teorije o imanenci multitudes, ki bije dialektični boj z imperijem (kako paradokсно). Maj '68 je treba videti tudi s čisto političnega stališča – stališča politike, ki je pomenil novum v takratni situaciji.

²¹ To pa nikakor ne pomeni, da monopoli in koncentracija kapitala ne obstajajo več; prišlo je le do drugačne organiziranosti – tako so produkcijske enote povezane v širše, horizontalne mreže, ki lažje proizvajajo in se lažje odzivajo na potrebe trga ... Delovanje kapitalistične produkcije je postalo kompleksnejše.

²² Za precizen in artikuliran pregled razrednega boja glej Kirn et al. (1985).

²³ To seveda ne pomeni, da ni bilo ljudskega organiziranja, spomniti se je treba le študentskih protestov v 70. letih ali novih družbenih gibanj v 80. letih.

²⁴ Trenutno – razen poganjkov gibanja za pravično globalizacijo, ki preizkuša različne metode/načine organiziranja in povezovanja – ni nobenega subjekta, politične sile, ki bi vzpostavljala drugo fronto oziroma bila razredni boj in kapitalu stopila na prste. Najbolj organizirani protikapitalistični upor je danes bržkone prisoten v Latinski Ameriki, kjer so na delu tako gibanja kot vladajoče komunistične skupine.

²⁵ Zanimivo je, da se je v socialističnem pravu samoupravljanje v celoti tematiziralo, do zadnjega detajla (če odštejemo seveda dejstvo, kdo ga je izvajal oziroma imel pri tem zadnjo besedo) – kar je nasprotna operacija kot pri buržoaznem pravu.

²⁶ Althusser uvede razlikovanje med temi pozicijami izjavljanja: pravno, pravno-ideološko in moralno-ideološko na treh različnih primerih. Glej (1995: ibid. glej pričujoči prevod).

²⁷ Kot pravi Althusser, igra: »pravno-moralna ideologija (igra) *odločilno* vlogo v kapitalističnih družbenih formacijah in njeno izvrševanje, pravni ideološki aparat Države, je specifični aparat, ki nadzidavo artikulira na bazi in v njej« (1995: 202; glej še pričujoči prevod »Ponovno o pravu...«). To tezo bo treba še podrobneje raziskati.

kapitalistične sinteze ni prišlo le na Kitajskem, kjer se je vzpostavil turbokapitalizem (Žižek, 2007), ampak še toliko bolj v Jugoslaviji, ki je predhodnica in začetnica (samo)-upravljanja. Čeprav je imelo samoupravljanje tudi svoje emancipatorne dimenzije, ni znalo zastavljene logike razviti do svojih skrajnosti. Postalo je vladajoča ideologija, projekt, ki je bil zastavljen »od zgoraj«, ²⁵ ki je zahteval malodane zverziranost v birokraciji (kritiko te ideologije je izvedla malodane celotna kritična teorija v 80. letih pri nas). Kljub spodletelosti in ignoriranju nekaterih vprašanj (razrednega boja itd.) se temu konceptu ni treba na hitro odpovedati. Če smo torej pokazali, da je temeljna ločitev in organiziranost kapitalistične družbe drugačna od Marxovih časov, pa je treba ugotoviti, kako to vpliva na pravo?

Moralna ideologija kot nepogrešljivo dopolnilo pravni ideologiji

Na tem mestu na to vprašanje še ne moremo odgovoriti, bomo pa vsaj delno pokazali nadaljnjo členitev prava po Althusserju, ki bo pomagalo misliti načine vpetosti prava v ideologijo: »Pravo je sestavljeno tako iz pravne ideologije kot iz svojega konstitutivnega dopolnila, to je moralne ideologije« ²⁶ (1995: 98).

Pravo je torej podvojeno, celo potrojeno v samem izhodišču. Na eni strani imamo normalno prakso prava, se pravi procedure in zakonitosti, ki so lastne samemu pravnemu sistemu in bi jih lahko označili kot pravno prakso. Na drugi strani pa imamo pravno ideologijo, ki nujno proizvaja nekakšno oporo, spontano teorijo o samem pravu – pravzaprav šele pravna ideologija dodaja tisto gorivo, na katerem nato potekajo pravni procesi. Pri tej zadevi je spet zanimivo dejstvo, da pravo potrebuje še neko zunanostl, ²⁷ in sicer moralno ideologijo kot konstitutivno dopolnilo prava (na ena področja, ideologije, intervenirajo oziroma jih naddoločajo neke druge ideologije – interferenčnost ideologij, ki niso vezane na svoje izvorno področje, zgostitve/premestitve). Z drugimi besedami, v pravu imamo vselej na delu neko *moralno dopolnilo*, ki ob pravni ideologiji (notranja podvojitve/dopolnilo) deluje kot zunanje dopolnilo. Kot da bi pravo in pravna ideologija potrebovala še dodatek, ki ju nujno prešije, se pravi neki dozdev, nekaj, kar naredi pravo še bolj univerzalno? Ta moralni dodatek je nepogrešljiv, saj brez njega pravo sploh ne more delovati. Oglejmo si konkreten primer moralne ideologije danes.

Da se prevladujoča oblika moralne ideologije nahaja v ideologiji človekovih pravic in v splošni (pravni) ideologiji individualizma (posameznik lahko počne, kar hoče), verjetno ni nič novega ali presentljivega. A vendarle – ali nimamo pred očmi v nebo vpijočega paradoksa? Medtem ko je na globalni ravni v teku čedalje hujše izkoriščanje (»manchesterski« tip kapitalizma se je preselil na Kitajsko in v Indijo), pa v zahodnem svetu takšen tip izkoriščanja postaja vedno bolj redek oziroma je vsaj »neviden«. Še več, mehanizmi izkoriščanja postajajo bolj perfidni in skriti. To zaostrovanje pogojev eksploatacije na globalni ravni pa spremljata proces in zagovor širjenja človekovih pravic, ki poziva k temu, da je vsak enak in svoboden. Gre za širjenje določenega koncepta prava, ki pa je le navidezno v protislovju z načelom

eksploatacije. Strateško dopolnilo tega koncepta prava je seveda zagovor človekovih pravic, ki ga srečamo na vsakem koraku.

Veliko teoretikov trdi, da je vladajoča ideologija prava ideologija človekovih pravic. S tem se do neke mere strinjam, a hkrati mislim, da je treba ločiti med ravni »zunaj-znotraj«. Ko predstavniki velesil govorijo o človekovih pravicah, jih uperjajo proti t.i. nedemokracijam, nestabilnim regijam. Evropska unija in ZDA sicer *navzven* zahtevajo preskripcijo spoštovanja človekovih pravic, vendar človekove pravice čedalje bolj postajajo mehanizem za discipliniranje in interveniranje na tujem (Irak, Iran, Latinska Amerika, Severna Koreja ...). Se pravi, moralna ideologija postaja res notranja samemu pravu – postaja normalna praksa. Ločitev med pravom in moralno ideologijo izgine in meje postajajo zabrisane. Problem se kaže tudi v določenem konceptu človekovih pravic, saj so slednje čedalje bolj omejene le na pravice do golega življenja. Kot da bi se v tej tehniki gospostva kazala stara suverena oblast, oblast nad življenjem in smrtjo. Tako kot se navzven kažejo človekove pravice kot golo življenje, bi lahko podobno dejali tudi za že omenjene primere znotraj razvitega sveta (imigranti, begunci...).

A vendarle bi težko zagovarjali tezo, da je vladajoča (moralna) ideologija *znotraj* Evropske unije, ZDA in takozvanega razvitega sveta, zagovor človekovih pravic. Seveda imajo nemalo-krat voditelji držav na ustih formalne deklaracije človekovih pravic, a vendarle nas novodobne ideologije zgrabijo na nekem drugem področju. Gre za vsakdanje življenje, ki je eden ključnih biopolitičnih zastavkov oblasti. Če bi že imenovali glavni moralni ideologiji, ki sta podpora pravu, bi poudarili *spoštovanje zakona* (obligacija spoštovanja pogodb) in *svobodo izbire* (vsak posameznik si lahko izbere sebi primerno življenje; časovni menedžment: vsakdo je svojega časa kovač). V ospredju imamo individuuma kot potrošnika, ki poskuša najti različne načine za samouresničevanje. Seveda sta tako svoboda izbire kot tudi samo spoštovanje zakona že vnaprej določena, tista prva odločitev je bila že sprejeta brez nas, čeprav se jo vedno razglša v našem imenu, za javno dobro, za varstvo potrošnikov in podobno. Strogo pravno gledano je ključno moralno dopolnilo vsebovano v pozivu k vesti, dolžnosti in spoštovanju zakona. Althusser nekje dobro pripomni: je že res, da obstaja veliko pravnih sporov, a večina ekonomskih postopkov poteka nemoteno, ker se pogodbe in pravila spoštujejo. In to ne zaradi teh pravil samih, temveč zato, ker ljudje verjamejo vanje. Verjetno se vsakdo spomni trenutka, ko hoče ali celo ukrade nekaj iz trgovine, bonbon, čokolado ali žvečilni gumi. Nato ga starši oštejejo, da se to ne dela. Zakaj pa ne, se sprašuje otrok. Odgovor se ponavlja glasi: »Zato, ker to ni lepo, ker to ni dostojno, ker se to ne dela ...«

Represija v pravu in pravni subjekt

Za Althusserjev očrt prava sta pomembni (vsaj) še dve točki, ki sta iz povedanega do neke mere razvidni, do neke mere pa ju moramo še razviti. Na eni strani Althusser misli notranjo povezavo med pravom in nasiljem, na drugi pa nakaže, da gre pri moralni (in pravni) ideologiji za področje, kjer poteka interpelacija, kjer pride do konstitucije ideološkega subjekta. Pravo se torej prepleta s področjema države in ideologije.

Pravno-moralna ideologija deluje kot predstavnik nasilja, če smo preciznejši, je predstavnik odsotnega nasilja, ki je odsotno iz prava, četudi Althusser lucidno pristavi, da Civilnega prava brez Kazenskega prava ni. Policija oziroma represivni organi so izključeni iz samega prava: »Pravno-moralna ideologija torej zastopa mesto [*tient lieu*] žandarja, toda v tolikšni

²⁸ Represija je že v izhodišču vključena v pravo. Pri Althusserju imamo vselej na delu dvojec ideologije in represije, ki je prav tako na delu v pravu. Ta ločnica je problematična in k njej se bomo vrnili v sklepu. Lahko pa se vprašamo, koliko sploh obstaja pravo onstran svoje končne realizacije, se pravi represije? Poleg te zunanje instance lahko navedemo še primer represije, ki je notranji pravo. Poleg zunanjega »kaznovanja« je vselej prisotna tudi prevzgoja kot vsebinski moment, ki je notranji pravo (pravne ideologije, moralne ideologije), tako da se ločnica med represijo in samim pravom postavlja na novo. Represija ni nekaj, kar bi bilo pravo le zunanje, ampak je nekaj notranjega, kar se oglašča od znotraj. V osrčju samega prava imamo obscen element. A ne gre zgolj za preprosto topiko Svetega Pavla, ki prikazuje točko povezave med zakonom in grehom (željo): če imamo zakon, imamo tu že željo za njegovo prekršitev. Moramo še korak naprej, v smer Agambena, ki zločinca, prestopnika, izvržek, postavi kot konstitutivnega samemu pravo. Althusser sicer premestitev represije tematizira in umesti v moralno ideologijo, a se še vedno v zadnji instanci in ključno zanaša na razumevanje represije kot radikalne zunanosti.

²⁹ Žižek na številnih mestih razvija zanimivo tezo o diskrepanci med vednostjo in verjetjem, ki je ena ključnih dimenzij za delovanje današnje ideologije. Čeprav se subjekt zaveda, da je nekaj absurdno (vraževerje, božiček), se bo še vedno obnašal v skladu s tem, še vedno bo deloval, kot da to obstaja. Na ozadju te diskrepance bi veljalo misliti na razmerje med verjetjem in prakso.

meri, kolikor zastopa [njegovo] mesto, *ni žandar*.« (1995: 99; glej pričujoči prevod »Pravo«) Moralna ideologija je torej *tenant-lieu* policije. Zastopnik grožnje, nevidna grožnja v okviru pravnih praks. Če seveda ta nevidna grožnja ne zadošča (v večini primerov zadošča), potem sledi kazen, ki jo seveda izvrši represivni organ, ki ni več tako odsoten.²⁸ Tukaj je očitna navezava na Lacana, kjer je celo samo besedišče identično (razprava o De Gaullu in francoskih diplomatih kot reprezentantih Francije), a svoje teze o represiji, odsotnosti represije in moči fiktivne grožnje ne razvija naprej. Tu nam priskoči na pomoč psihoanaliza, z Lacanom v prvi vrsti. S svojim spisom *Kant s Sodom* (1994) je namreč pokazal ravno na obscenost samega zakona, na temno nadjazovsko plat morale, ki subjektu nalaga največja odrekanja ali pač največje prilaščanje. Tu se poleg dialektike želje in zakona izrisuje še tretji termin, ki je ključen za razumevanje delovanja etike, gre seveda za etiko užitka. Zakaj si namreč ne bi vzeli za vodilo tudi najbolj perverzne fantazme? Kako je mogoče – kljub zavedanju o možnosti smrtne kazni – še vedno delovati kot serijski morilec? Represija sama ni nekaj zunanjega, temveč postane konstitutivni del vsake moralne ideologije; gre za nasilje, ki ga subjekt prizadeva samemu sebi, ko sledi takšnim in drugačnim zapovedim. Moralna ideologija je bržkone najučinkovitejša ravno takrat, ko si jo subjekt sam nalaga in ostane kot dober državljan. Najosnovnejši primer s ceste: ko se ponoči sprehajamo po mestu, zagledamo rdečo luč. Na cesti sicer ni nikogar, a vendarle bo marsikdo počakal na zeleno luč. Če smo štartali iz pozicije, da »represija« ni nekaj zunanjega, temveč nekaj, kar je subjektu notranjega, je treba pristaviti še dodatno tezo (da bo izveden dialektični obrat): v procesu ideologije ne gre za nek notranji glas,²⁹ pač pa za neko verjetje v nekaj zunanjega. Althusser ima prav: seveda je tu prisotna tudi represivna instance, a ta je že ponotranjena – v ozadju imamo malce bolj subtilen mehanizem.

Ta argument nas pripelje do druge teze: pri pravni in moralni ideologiji se dogaja ideološki proces; mehanizem interpelacije je vseskozi na delu. Pravo sestavlja kompleks institucij: sodstvo, komisije, pravniki, pisarne ... Vse te institucije imajo svoje lastne kodekse, pravila, ki se skozi procedure – prakso – uveljavljajo v realnem življenju ljudi. V teh institucijah in zunaj njih se proizvaja in prakticira pravna in moralna ideologija. V ospredju našega prispevka pa ni raziskovanje tega ideološkega subjekta, ampak osrednji pojem pravnega subjekta. Na področju prava imamo torej na delu realen ideološki subjekt, ki ga prečita pravna in moralna ideologija, na drugi strani pa ključno pravno fikcijo, tj. pravni subjekt. Na ravni družbe se ta podvojitev kaže že pri Marxu, pri njegovem *Prispevku k židovskemu vprašanju*. Na eni strani imamo sfero države, sfero abstraktnega *citoyena* (državljana), na drugi strani pa področje civilne družbe, področje konkretnega *buržuja*. Ravno

³⁰ Pravni subjekt se kaže kot polje v pravni strukturi (mesto, ki je fiksno) in preko njega se formulira in legitimira razcep na izpraznjen (neoseben) subjekt in na človeka. Dopolnilo moralne ideologije kaže na zagato prava, ki ne zna misliti »človeka«.

pravna konstrukcija, pravna praksa je tista, ki omogoči to ločitev. Na ozadju pravne ideologije je potekla ločitev na fikcijo citoyena (pravnega subjekta) in buržuja/delavca (ideološkega subjekta). Pravni subjekt je subjekt, ki je odtrgan od družbenih vezi. Pravni subjekt je svoboden in enak, lahko sklepa pogodbe in se jih mora nato držati. Jacques Bidet opozarja, da pri interpelaciji – mi dodajamo tudi pri konstituciji pravnega subjekta – ne gre za notranji glas, ki me interpelira, temveč za javni glas, ki je glas »moderne ustave in razglasa človekove pravice, ki vsakega individua postavlja kot svobodnoenak [*librégal*], suveren subjekt in subjekt suverenosti« (1995: 13). Vpis v to pravno strukturo, v pravni družbeni red, ni mogoč brez pravnega subjekta, ki venomer stoji kot prva in zadnja referenca v pogodbi (zakonu).

Tako moramo torej ločiti dva postopka, ki sta na delu pri pravu. Prvi zajema konstitucijo pravnega subjekta, ki je ključna fikcija³⁰ (kamor se steka verjetje; subjekt, za katerega se predvideva, da verjame/spoštuje pravila?), ki je toliko star kot samo pravo, drugi postopek pa implicira vpetost ideološkega subjekta in delovanje ideologije. Gre torej za dva različna »subjekta«: na eni strani pravno fikcijo – pravni subjekt, ki je mogoč le znotraj pravne strukture (njenih institucij, praks), tu ni mogoča improvizacija. Pravo je univerzalno in formalen sistem pravil, kjer je vse določeno. V samo pravo so vgrajene tudi varovalke, ki preprečijo kratek stik, preprečijo, da bi pravni subjekt padel iz strukture (ravno tu se drugače pri psihoanalizi začne subjekt), če ne določa vsega, pač prepusti sodni praksi, da upošteva načelo pravičnosti in načelo inkluzivnosti (vključevanje novih primerov, ki se nato formalizirajo v pravo). Kot smo pokazali, so pri pravu na delu druge značilnosti/mehanizmi kot pri sami ideologiji. Na tej drugi strani pa imamo »realni« subjekt, ki ga determinirajo različne ideologije. Slednji proces se ne dogaja izključno znotraj *pravne*ga ideološkega aparata – ne gre torej le za konkretne podpise pogodb, obiske sodišč, plačevanje kazni ... Sledeč Althusserju je moralna ideologija nepogrešljivi dodatek prava: le-ta pa se izvaja zlasti znotraj družinskega ideološkega aparata, pozneje pa tudi v šoli in medijih. Vidimo torej, da pravo in pravna ideologija zapuščata okvire lastnega področja ter odločilno prečita druge ideološke aparate države.

Althusserjeva operacija podvojitve

Operacija podvojitve pri Althusserju nastane že v njegovem razumevanju države in aparatov države: na eni strani represija (RAD), na drugi strani ideologija (IAD). Področje prava ni izjema: »represija« naj bi bila sicer iz prava odsotna, a ob plačevanju kazni (materialna odgovornost) in ob kazenski odgovornosti (sistem policije, zaporov), se represivne institucije takoj vključijo v normalno delovanje pravnega sistema. Na drugi strani pa imamo pravno in moralno ideologijo, ki dajeta potrebno vez, da pravo sploh deluje. Zakaj pravu niso dovolj le zakoni in pravni postopki? Zdi se, da Althusserju ta podvojitve pomeni zagato, saj nikakor ne more pobegniti iz dualne logike. Kako rešuje ta temeljni problem ločitve na represijo in ideologijo? Poskuša ga rešiti tako, da uvede v logiko aparatov (naddoločitev – z represijo) hegemonijo. Znotraj ideoloških aparatov države (IAD) je ideologija tista, ki je dominantna, medtem ko pri RAD prevladuje represija. Na obeh področjih sta torej prisotni tako represija kot ideologija. Nekaj podobnega je tudi na področju prava. Po eni strani imamo v ozadju represijo, ki garantira (v zadnji instanci) nemoten potek pravnih postopkov, po drugi pa imamo dominantno,

³¹ V tem je tudi problem njegove zastavitve – skrita predpostavka je namreč ta, da je v ozadju vsega, v zadnji instanci, represija, ki vse omogoča. Represija je nekakšna baza (s), determinanta za ideologijo (ss) za reprodukcijo. Ideologija pa je v reprodukciji (in v superstrukturi) dominantna. Torej, vsem področjem reprodukcije je notranji razcep/podvojitev, ki ga zasledimo tudi pri Althusserjevem tekstu o ideoloških aparatih države (2000). To odpira še eno althusserjansko problematiko: dominantna in determinanta, ki jo puščamo ob strani.

³² Kvečjemu lahko le podamo očrt mogočega branja s pomočjo artikulacije. Na nekem drugem mestu bomo poskušali razviti, kako deluje vsak element (ideologija, pravo, država) z drugim v reprodukciji in kako vsak od teh vpliva oziroma kako se kaže v produkciji.

³³ Res je, da po svetu obstajajo različni pravni okviri, v katerih je okolje za kapital primernejše. (Privotna) akumulacija malodane povsod poteka s pomočjo (državne ali zasebne) represije, ki se poveže z določeno ekonomsko organizacijo. Pravo pride šele pozneje.

razmerja iz prava odsotna. A vendarle ravno ta produkcijska razmerja določajo abstrakcije, ki jih izvaja pravo. Pravo prav tako formalno uravna vse ekonomske procese, podaja glavno vezivo in je garant za nemoten potek kapitalistične produkcije, menjave, cirkulacije.³³ Naslednje področje je represija, ki je vsaj navidezno odsotna. Represija je sicer eden ključnih momentov/aparat (monopol nad legitimno prisilo – država) političnega področja. Če se želi pravo vzpostaviti kot avtonomno področje, mora proizvajati lastne pogoje za delovanje. To mu uspeva s pomočjo pravne ideologije, hkrati pa potrebuje še en element – moralno ideologijo – ki je zastopnik represije. Althusserju uspe locirati nekonsistentnosti v samem osrčju prava. Slednje misli negativno – na način izključitev (produkcijska razmerja – navezava na *ekonomijo*) kot tudi pozitivno – na način strateškega dopolnila pravne *ideologije* in moralne ideologije (predstavnik represije – navezava na *politiko*). Pravo ima kljub tem prepletenostim še vedno svojo lastno logiko in svoje mehanizme. Še več, ravno pravna ideologija (ena od dimenzij samega prava) je ključna ideologija današnjega časa, je tista nevidna vez, ki je samoumevna, a v katero spontano verjamemo.

ključno ravno moralno dopolnilo, ki pomeni odsotnost represije.³¹ Kot smo poskušali pokazati, se ravno na podagi lahko izvajajo najbolj represivni mehanizmi za individue ...Ta ugotovitev nas pelje v smer, ki poskuša navrtati shemo zunanosti (represije) in ideologije (notranjosti) prava.

Sklep

Pravzaprav v našem prispevku nismo ponudili nadgradnje³² Althusserjeve teorije, le dosledno smo se držali njegovega navodila »postaviti se na stališče reprodukcije« in vzeli drugi vhod v njegovo teorijo. Poskušali smo izvesti vsaj eno minimalno teoretsko operacijo: šlo nam je za *umestitev prava v sfero reprodukcije*, v njegovo sočasno zamejitev in prepletenost z drugimi področji reprodukcije. Zdaj lahko končno odgovorimo na vprašanje: Kaj dela pravo univerzalno in avtonomno? Althusser je tu ostal zvest strukturalistični operaciji, ki univerzalnost (polja) izvede tako, da en element izključi oziroma ga naredi odsotnega. Pravo se bojuje za svojo lastno avtonomijo vsaj s tremi različnimi področji, ki pa so v njem vendarle prisotna in ne nazadnje omogočajo vzpostavitev prava kot prava. Prvo je področje baze, se pravi kapitalistični produkcijski način. Kot smo videli, Althusser ugotavlja, da so produkcijska